

Політика, історія, культура

УДК 94:392.3](450)"07"

Адамович Н.М.,

канд. істор. наук,
асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Особливості родинного життя у Візантії

У статті на основі аналізу візантійської законодавчої збірки VIII ст. – Еклоги досліджуються основи християнського шлюбу у Візантії, розкриваються передумови та обмеження укладення шлюбу, можливі причини розлучення, особливості родинного життя, шлюбно-майнових відносин та спадкового права подружжя. Стверджується, що за Еклогою візантійський шлюб – це союз між чоловіком та жінкою, укладений відповідно до норм християнської моралі, в якому дружина практично зрівняна в майнових правах з чоловіком.

Ключові слова: Візантія, жінка, родина, заручини, шлюб, посаг, спадщина.

Впродовж багатьох тисячоліть сім'я була однією з ключових суспільних цінностей, багатофункціональним соціальним інститутом, основними завданнями якого були збереження людського життя та продовження роду. Протягом всієї історії суспільства основи моральності, духовності та державності брали витоки в родинному колі. Саме сім'я визначала статус людини, її поведінку, систему цінностей, основи моралі і права.

Стрімкий політичний, економічний, правовий, культурний розвиток сучасної Української держави значною мірою позначається на демографічній ситуації у країні та істотно залежить від міцності родинних стосунків, які знаходяться під впливом соціальної політики, економічних, культурно-освітніх умов і дають можливість родині відтворюватися як соціальної спільноті.

З огляду на це дослідження з історії шлюбно-сімейних відносин, їх трансформація в контексті історії повсякденності набувають особливої актуальності. Окрім того, вивчення родинних стосунків в історичному контексті є вкрай важливим для оцінки сучасних тенденцій у сімейній та гендерній сферах.

Через різні об'єктивні та суб'єктивні причини дослідження проблем шлюбу і сім'ї у медієвістиці тривалий час залишалися поза фаховими інтересами дослідників та розпочалися власне з другої половини ХХ ст. У Західній Європі вивченню середньовічної візантійської родини та сімейно-шлюбних відносин присвячено чимало літератури. Серед зарубіжних досліджень найбільш відомими є наукові розвідки А. Лайу, Ж. Бокам, Е. Патлажеан, Д. Ніколь, К. Коннор, Й. Калаврезу, П. Вейна [10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. На російську мову

перекладені дослідження повсякденного життя в Візантії Ш. Діля, Д. Талбот Райс та Т. Райс [1; 6; 7].

Серед праць російських медієвістів деякі оцінки та характеристики містяться в фундаментальних працях з історії Візантії Ю.А. Кулаковського, Ф.І. Успенського та А.А. Васильєва. Більше інформації стосовно приватного життя візантієвців у цілому містять дослідження М.А. Поляковської, А.А. Чекаліної, А.П. Каждана, Г.Г. Літавіріна [2; 4; 5]. Впродовж останніх років приватне життя жінок у Візантії у IV – VII ст. досліджувала Т.В. Смірніцьких [8]. Однак у сучасній вітчизняній візантієстиці ця проблематика висвітлюється фрагментарно, безсистемно, що зумовлює актуальність проведеного дослідження.

Слід зазначити, що протягом усього часу існування Візантійської імперії цивільне право в ній було підпорядковане подіям суспільно-економічного життя. Процес поступового проникнення в візантійське законодавство поглядів християнської церкви найяскравіше відобразився на нормах, якими регулювались сімейні відносини. Як наголосила відома дослідниця візантійського права О.Е.Ліпшиц, християнський шлюб у Візантії остаточно сформувався в Еклозі (Еκλογα, грец. Εκλογή – вибірка із законів) – основній збірці права доби іконоборців (VIII – IX ст.), розробленій і прийнятій в часи правління імператора Лева III Ісавра (бл. 726 р. н. е.) [3, с. 44]. Її автори ставили за мету створити скорочену вибірку із законів Юстиніана, котра б увібрала окремі норми Кодексу, Дигест, Інституцій та Новел із внесеними до них виправленнями, розробленими на засадах християнських ідей, благочестя та «божественної справедливості», в дусі гуманізму та якнайбільшої любові до людини (грец. Φιλανθρωπία, φίλανθρωπος – людинолюбство, більша людяність).

Еклога складалася з передмови та 18 титулів, з яких I – III стосувалися власне шлюбу. Так, у титулі I «Про заручини та розірвання заручин» наголошується, що перед шлюбом відбувалися заручини, які могли відбуватися «...починаючи з семи років і пізніше за загальною згодою тих, хто заручається та їх батьків і родичів» [9, с. 23]. Заручини були актом, який здійснювався у формах, передбачених законом, та розглядалися як угода, що є законною підготовчою стадією до шлюбу, розірвання якої допускалося лише із важливих мотивів.

Цікавою рисою Еклоги можна відзначити наявність рівних прав чоловіка і дружини при наданні згоди на заручини та укладання шлюбу їхніх спільних дітей. Загалом в Еклозі зафіксовано три форми угоди відносно заручин: завдаток, передшлюбний дар («дарунок з приводу шлюбу») та письмова угода.

Еклогою передбачались чіткі передумови, за якими заручини вважалися дійсними. Перш за все, заручувані мали бути християнами та не повинні нести жодних зобов'язань перед іншими за завдатком, передшлюбним даром або письмовою угодою, тобто не повинні бути в зговорі або зарученими з іншими. Окрім того, Еклогою вводились обмеження щодо заборони заручень за хрещенням та кровною спорідненістю, а також свояцтвом [9, с. 26-28]. Зокрема, заборонялися шлюб та заручини між хрещеним батьком, похресницею та з її матір'ю, а також його сином з похресницею батька та з її матір'ю, між троюрідними братами та сестрами, між родичами по другому шлюбу, між двома братами та двома сестрами.

Заручини могли бути розірваними як нареченим, який втрачав при цьому сплачений завдаток, так і нареченою, котра мала повернути сплачений завдаток у подвійному розмірі. Еклога передбачала, що у випадку, якщо наречений зволікав з укладанням шлюбу, наречена повинна була зачекати його два роки, після чого мала право вийти заміж за будь-кого, залишивши у себе передшлюбний дар попереднього нареченого.

За Еклогою шлюбний вік для жінок наставав починаючи з 13 років, для чоловіків – з 15 років. Шлюб укладався між чоловіком і жінкою за їх взаємним бажанням і згодою батьків, а за відсутності останніх «з благословення церкви або шляхом засвідчення шлюбу друзями».

У статті 4 титулу II Еклоги «Про укладення шлюбу між християнами» зазначається, що: «...шлюб укладається в письмовій формі, при наявності письмового договору про посаг у присутності трьох гідних довіри свідків, відповідно до нашого благочестивого і точного визначення; при цьому чоловік підтверджує із свого боку згоду про отримання ним повного посагу і про його неушкоджене і повноцінне утримання та збереження, звичайно разом з

тим приростом, який щодо нього появиться; і він повинен передбачити письмово, у виданому ним договорі четверту частину на випадок бездітності. І звичайно між ними повинно бути укладено три договори: два зустрічних і рівносильних стосовно посагу і ще один від чоловіка на користь дружини; і нехай не буде вимоги і запису від чоловіка перед шлюбного дару, рівного за об'ємом отриманого ним посагу» [9, с. 29].

Законним вважався також укладений усно шлюб, за яким передбачалося, що «...будь-хто введе в свій будинок вільну жінку та довірить їй управління своїм будинком і матиме з нею зв'язок», котрий, ймовірно, практикували незаможні верстви населення. Слід зазначити, що й за такого шлюбу майнові права жінки належним чином зберігалися та охоронялися: «якщо чоловік, не маючи від неї дітей, спробує вигнати її без визнаної законної причини і відмовитися від спільного життя, то нехай віддасть їй в якості компенсації внесене нею майно та четверту частину свого статку» [9, с. 31].

Положення Еклоги зафіксували навіть можливість шлюбу вільних з рабами, який ставав по своїй суті новою формою *manumissio*, оскільки після укладення такого шлюбу раб отримував відповідний статус свободи та громадянства. «Раб отримує свободу..., якщо власник (*dominus*) підвладного йому раба одружив його з вільною жінкою» [9, с. 72-73]. Водночас в Еклезі відсутня аналогічна норма відносно одруження вільного з рабинєю.

Укладення шлюбу передбачало з боку нареченого передшлюбний дар, а з боку нареченої – посаг, який розглядався як внесок дружини в спільне сімейне господарство. Посаг складався із землі, будинків, грошей, коштовностей та прикрас, тварин, рабів тощо. Наречений складав список речей, які входили до посагу, та оцінював їх.

Посаг за Еклогою міг бути встановлений у письмовій та усній формі, хоча перевага надавалася письмовим угодам так званим *instrumentum dotale* [9, с. 45-46]. Посаг можна було передати (*datio dotis*) у момент укладення шлюбу або пізніше, протягом сімейного життя.

У титулі III Еклоги «Про записаний та не переданий посаг та про законний посаг» з метою забезпечення законних вимог повнолітнього чоловіка стосовно встановленого але ненаданого йому родиною дружини посагу, існував законодавчо закріплений п'ятирічний термін давності з часу укладання шлюбу. Проте, чоловік обмежений у дієдатності, тобто той, який на момент шлюбу не досяг 25-річного віку, мав право на вимогу посагу впродовж п'яти років після досягнення ним повноліття. Після закінчення визначених термінів чоловік втрачав право вимагати посаг. Водночас він змушений був дотримуватися шлюбних зобов'язань стосовно гарантій дотримання майнових прав дружини.

Причому, на переконання О.Е.Ліпшиц, посаг не був обов'язковою умовою шлюбу, оскільки чоловік мав право на неодержаний посаг за умови «...якщо батьки дівчини володіють майном, щоб виконати те, що було обіцяно» [3, с. 63]. Проте необов'язковість посагу наставала лише після укладення шлюбу.

Згідно з положеннями Еклоги жінка ставала членом родини свого чоловіка, але зберігала право на батьківський посаг у разі розлучення чи смерті чоловіка. Таким чином, переданий посаг протягом всього шлюбу залишався власністю дружини, але керував ним у ролі уповноваженого чоловік. Борги, зроблені чоловіком упродовж сімейного життя, кредитори не могли стягнути за рахунок посагу, за винятком того випадку, коли було «...встановлено, що дружина добровільно разом зі своїм чоловіком погодилася на позику» [9, с. 59-60].

Цікаво, що за Еклогою як засіб для забезпечення посагу дружина мала право законної іпотеки на майно, придбане протягом шлюбу. Так, у разі смерті чоловіка спочатку виплачувався посаг дружині, а тільки потім іншим кредиторам, включаючи і державу. Водночас, за умови заборгованості померлого чоловіка право на посаг вдова здобувала лише в тому випадку, якщо її батьки виконали взяті перед шлюбом зобов'язання, тобто «якщо дружина принесла посаг своєму чоловікові» [9, с. 106-107].

За Еклогою доля посагу після смерті одного з подружжя залежала від того, чи були у них в шлюбі діти. Якщо в бездітному шлюбі дружина помирала раніше чоловіка, одна четверта частка посагу відповідно до шлюбної угоди відходила чоловіку, інша ж частина передавалася її спадкоємцям за заповітом або законом. Після смерті чоловіка за таких самих умов

дружина отримувала свій посаг або його еквівалентну вартість та одну четверту частину речей чоловіка, вартість яких дорівнювала посагу [9, с. 46].

Водночас статтею 6 титулу II Еклоги передбачалось значне зростання майнових прав вдови, яка відмовляється від повторного шлюбу, погоджується на особисте управління всіма господарськими справами і самостійно виховує спільних дітей. «І не мають права її діти протистояти їй або вимагати від неї батьківське майно, навпаки, вони повинні виказувати їй всілякий послух та повагу як матері» [9, с. 91]. Вдова, зберігаючи право на посаг та четверту частину майна чоловіка, набувала за таких обставин право володіти всім сімейним майном. Разом з тим, за добропорядним звичаєм (*bona fide*) вона повинна була виховувати та одружувати дітей, а також встановлювати посаг на свій розсуд.

Натомість при повторному одруженні вдови вона втрачала право на виховання та утримання дітей, які не переходили у її нову родину, а залишалися під владою опікуна. Стосовно ж майна, то вдова зберігала за собою лише право на посаг та передшлюбний дар, а також змушена була своїм майном та майном свого другого чоловіка нести відповідальність перед дітьми від першого шлюбу за повернення їм батьківського майна.

Що стосується дозволу на повторний шлюб, то відповідно до ст. 11 титулу II Еклоги, вдова мала право повторно вийти заміж лише через рік після смерті першого чоловіка. «Якщо ж вона вступить у другий шлюб до закінчення дванадцятимісячного терміну, то нехай буде збезчещена і нехай жодним чином не отримає будь-якої користі від першого чоловіка» [9, с. 47].

Аналогічні права при утриманні від повторного шлюбу мав і чоловік-вдівець. Однак, при вступі в повторний шлюб після смерті дружини і за наявності спільних дітей, він не втрачав майнових прав. Лише при досягненні дітьми повноліття батько повинен був повернути їм, як спадкоємцям своєї матері, їх законне майно, яке знаходилося в його володінні. Але, як і відносно матері, діти не могли вимагати від батька повернення материнського майна.

Положення Еклоги (ст. 8 титулу II) передбачали також право на набуття спадщини за умови виконання батьківських зобов'язань, яке полягало в праві вдови або вдівця залишити дітей після їх повноліття, зберігши при цьому власне майно та частину майна померлого чоловіка або дружини, котре припадає на одну дитину, пропорційну кількості усіх дітей [9, с. 49].

Варто відзначити, що в контексті християнського вчення та виходячи з принципів Еклоги (ст. 13 титулу II) шлюб та родинні відносини у Візантії вважалися «божественною мудрістю» та найбільшою правовою цінністю людини: «...так що мудрим чином в одному тілі були об'єднані дві особи, і Бог наказав, щоб подружжя було нерозривним». Водночас, і чоловіки, і жінки мали право на розлучення. З цього приводу Еклога наголошувала: «...але так як зло намагається гніздитися в багатьох людях і вони не налаштовані любити один одного з багатьох мотивів, які не є такими, вони розривають своє співжиття».

Найголовнішою причиною, через яку чоловік мав право на розлучення, була подружня зрада: «...ті, що поєднані Богом, не можуть бути розлучені людиною, окрім як через блуд» [9, с. 124]. Дружині ж такого права Еклога не надавала. Крім того, кожний із подружжя мав право розлучитися з іншим, у випадках, якщо останній виявлявся хворим на проказу, а також через скоєні злочини проти іншого з подружжя та непопередження один одного про злочини проти кожного з них іншими особами.

Натомість Еклога дозволяла дружині розлучитися з чоловіком, якщо чоловік протягом трьох років з часу укладення шлюбу не мав інтимних стосунків зі своєю дружиною. Водночас психічна хвороба дружини або чоловіка – «одержимість бісом», не була достатньою підставою для отримання розлучення.

На підтримку судження про те, що Еклога приділяла величезне значення питанням зміцнення родинних стосунків та шлюбу можна назвати і деякі положення титулу XVII «Кара за злочини», які встановлюють жорстокі покарання за різні форми порушення моралі: перелюб, як порушення подружньої вірності, різні види зв'язку між одруженими чоловіками та заміжніми жінками, інтимні зв'язки між близькими родичами, двоєженство, переривання вагітності, згвалтування тощо. Серед покарань, котрі накладалися нормами Еклоги за вказані злочини та інші неправомірні дії, які могли призвести до знищення законної

християнської родини, переважали батоги, різноманітні штрафи, відсічення носа, вигнання з поселення, смертна кара.

Скоріш за все ступінь важкості покарань за перелюб та розпусту, зафіксований в Еклозі, можна пояснити тим, що ці злочини могли призвести до порушення Божої заповіді про святість і непорушність візантійського християнського шлюбу, розлучення, руйнування родини та розорення дітей.

Як правило, ступінь суворості покарань визначався характером скоєного злочину. Однак, для визначення покарань в Еклозі нерідко використовувалася й соціальна диференціація. Наприклад, одружений чоловік за перелюб піддавався тілесному покаранню, яке було подвоєне, порівняно з покаранням неодруженого чоловіка. Якщо хто-небудь з числа сановних осіб вступав у зв'язок з чужою рабинею, він мав за свою помилку сплатити власнику рабині штраф, якщо ж він був простою людиною, то, окрім сплати штрафу, він повинен був бути висіченим [9, с. 144-145].

Положення Еклоги визнавали розпусними інтимні стосунки одруженого чоловіка з власною рабинею, яку як покарання відбирали в нього, продавали за межі провінції, а отримані кошти віддавали на користь держави. Перелюб, інтимні стосунки з черницею, викрадення черниці або світської дівчини, згвалтування та збезчещення призводили до відсікання носа.

Така ж сама сувора кара наставала за перелюб заміжніх чоловіка та жінки з особами, які перебували з нею в духовній спорідненості – «хрещеним батьком», «похресницею» та за злочинні стосунки заміжньої жінки з іншими чоловіками [9, с. 146]. Варто зазначити, що одружена жінка всупереч одруженому чоловікові за перелюб крім відсікання носа каралася ще й розлученням. Для свідчення відносно злочинів проти моралі перевага надавалася найближчим родичам звинуваченої, твердження яких вважалися гідними уваги. Якщо ж свідчення давали сторонні особи, судді мали прискіпливо перевірити їх. У випадку якщо провина обвинуваченого у перелюбі не підтверджувалася, відсіканням носа карали наклепників.

У ролі покарання за зв'язок із дівчиною за її згодою, але без відома та згоди її батьків спокусник мав сплатити солідний штраф або віддати їй половину свого статку. Якщо ж цей чоловік виявлявся бідним та не мав власного майна, він карався висіченням, стриженням та висланням за межі поселення.

За нормами Еклоги чоловік, який знав про перелюб дружини, повинен був її публічно звинуватити, в іншому ж випадку він також підлягав фізичному покаранню та вигнанню з поселення [9, с. 148]. Схоже покарання очікувало й на дружину, яка завагітніла внаслідок перелюбу та намагалася позбутися ненародженої дитини. Двоєженець карався висіченням батогами, а його другу дружину та дітей виганяли за межі поселення.

Інтимні стосунки між найближчими родичами (батьками і дітьми, рідними братами та сестрами) каралися смертною карою [9, с. 149-150]. За перелюб між іншими родичами карали відсіканням носа. Аналогічне покарання встановлювалося за інтимний зв'язок з двома сестрами або матір'ю та дочкою. Шлюб між двоюрідними братами і сестрами та їх дітьми, тітками, дядьками та їх племінниками карався розлученням та висіченням батогами.

Таким чином, можна констатувати, що укладачі Еклоги, приділяючи значну увагу питанням шлюбу та родинних стосунків, розуміючи визначальну природу і благо сім'ї, керуючись християнськими принципами моралі, внесли низку істотних змін у раніше діюче візантійське законодавство, розвиваючи, головним чином, ту його частину, яка була спрямована на збереження та зміцнення сімейно-шлюбних відносин. Відтак Еклогу цілком справедливо можна назвати першим законодавчим актом державного рівня, який включив норми християнської релігії та моралі в сімейно-шлюбні відносини. У цілому візантійська родина розглядалася Еклогою як визначна конститутивна частина суспільного ладу, а шлюб – як союз між чоловіком та дружиною, укладений відповідно до норм християнської моралі, в якому дружина практично зрівняна в майнових правах з чоловіком.

Література:

1. Диль Ш. Византийские портреты / Ш. Диль. – М.: Искусство, 1994. – 448 с.
2. Каждан А.П. Византийская культура (X–XII вв.) / А.П. Каждан. – СПб.: Алетейя, 2006. – 280 с.

3. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. / Е.Э. Липшиц. – Л.: Наука, 1976. – 230 с.
4. Литаврин Г. Г. Как жили византийцы / Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 1997. – 255 с.
5. Поляковская М.А. Византия: быт и нравы / М.А. Поляковская, А.А. Чекалова. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – 304 с.
6. Райс Д. Т. Византийцы. Наследники Рима / Д. Т. Райс. – М.: Центрполиграф, 2003. – 204 с.
7. Райс Тамара Т. Византия. Быт, религия, культура / Тамара Райс. – М.: Центрполиграф, 2006. – 255 с.
8. Смирницких Т. В. Характер и специфика частной жизни женщины в ранней Византии: Дис... канд. ист. наук. / Т. В. Смирницких. – Ставрополь, 2009.
9. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / вступ. статья, перевод, комментарий Е.Э. Липшиц. – М.: Наука, 1965. – 226 с.
10. Beaucamp, J. la situation juridique de la femme a Byzance / J. Beaucamp // Cahiers de civilization m'idiyvale, № 20. – 1977. – № 2–3. – P. 149–156.
11. Connor C. Women of Byzantium. – New Haven: Yale University Press. 2004. – 396 p.
12. Kalavrezou I. Byzantine Women and Their World – Cambridge, Mass.: Harvard University Art Museums; New Haven, Conn., and London: Yale University Press, 2003. – 335 p.
13. Laiou A. E. Mariage, amour et parent' a Byzance aux XIe-XIIIe siicles. – Paris: De Boccard. – 209 p.
14. Nicol D. M. The Byzantine Lady: Ten Portraits 1250–1500 / D. M. Nicol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 143 p.
15. Patlagean E. Familles et parent' les a Byzance / E. Patlagean/ Histoire de la famille. – Vol. 2 Temps m'idiyvaux: orient, occident. – Paris: Armad Colin, 1986. – P. 213–240.
16. Philippe Ari'us, Paul Veyne, A History of Private Life: From pagan Rome to Byzantium. – Harvard University Press, 1992. – 467 p.

Адамович Н.Н., канд. истор. наук, ассистент кафедры истории древнего мира и средних веков Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Особенности семейной жизни в Византии. В статье на основе анализа византийского законодательного сборника VIII в. – Эклоги исследуются основы христианского брака в Византии, раскрываются предпосылки и ограничения заключения брака, возможные причины развода, особенности семейной жизни, брачно-имущественных отношений и наследственного права супругов. Утверждается, что согласно Эклоге византийский брак – это союз между мужчиной и женщиной, заключенный в соответствии с нормами христианской морали, в котором жена практически уравнена в имущественных правах с мужчиной.

Ключевые слова: Византия, женщина, семья, помолвка, брак, приданое, наследство.

Adamovich N.N., Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Ancient History and Middle Ages Department of Kyiv National University named after Taras Shevchenko

Features of Family Life in Byzantium. Based on the analysis of the collection of Byzantine legislation of the VIII century "Eclogues" the foundations of Christian marriage in the Byzantine Empire are explored. The preconditions and restrictions of the marriage, the possible causes of divorce, the features of family life, marriage and property relations and inheritance rights for spouses are disclosed. It is alleged that according to the "Eclogues" the Byzantine marriage is a union between a man and a woman concluded in compliance with the rules of Christian morality, in which the wife is almost equalized in the property rights of a man.

Key words: Byzantium, woman, family, engagement, marriage, dowry, inheritance.